

PAPER DETAILS

TITLE: Din Sosyolojisi

AUTHORS: Mehmet AKGÜL

PAGES: 0-0

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/184608>

DİN SOSYOLOJİSİ*

Robert J. Wuthnov
Çev: Dr. Mehmet AKGÜL

En eski ve en dinamik sosyal kurumlardan biri olan din olgusu/gerçeği, sürekli olarak sosyoloğların ilgisini çeken bir konudur. Gerçekten bu disiplinin kurucuları -Marx, Weber, Comte, Durkheim, Spencer ve Simmel gibi -modern toplumda dinin değişen rolü meselesine özel bir önem atfetmişlerdir. Dinin sosyolojik olarak incelenmesine öncülük eden pek çok teorik yaklaşım ve kavramsal çerçeve, bu kurucuların eserlerinde mevcuttur. Bunlara ilave olarak, Din sosyolojisi alanına son zamanlarda katkı sağlayan pek çok ilim adamı vardır. Bunlar: Talcott Parsons, Peter Berger, Clifford Geertz, Robert N. Bellah, Mary Douglas, Niclas Luhmann, Thomas Luhmann, Bryan Wilson ve diğerleridir.

Din sosyolojisi alanı, tabii olarak, hem araştırma projelerinde, hem de teorik çevrenin oluşmasında çok canlı gözükmemektedir. Pek çok ülkede bu alanda önemli çalışmalar yapılmakla birlikte, yalnızca Amerika'da takriben beşyüz sosyolog, din sosyolojisi ile profesyonelce ilgilenmektedir. Yine, bu alanda çalışanlara ihtisas imkanları sağlayan yüzden fazla enstitü

* Bu tercüme, editörlüğünü Neil J. Smelser'in yaptığı *Handbook of Sociology*, Sage Puplication Inc., California, 1988, isimli eserin "Sociology of Religion" maddesinin(s.s. 473 ile 481 arası kısmın) tercümesidir. Kalan kısmın tercümesi ise devam etmektedir.

bulunmaktadır. Ayrıca üç profesyonel kuruluş (Association for Sociology of Religion, Society for The Scientific Study of Religion ve Religious Research Association) din sosyolojisiyle ilgili ilmi çalışmalar yapmaktadır. Her yıl bu alanla ilgili yüzlerce makale ve araştırma, Amerika'daki bu üç kuruluş tarafından ve benzer sayıda Avrupa'da faaliyet gösteren sosyolojik ve özel dergilerde yayınlanmaktadır. (1)

Gelişen bir disiplin olarak Din Sosyolojisi de özel bir alt disiplin olarak, diğer disiplinlerden gittikçe ve açık olarak farklılaşmaktadır. Ancak, Din Sosyolojisi, Sosyolojik Teori, Sosyal Psikoloji, Kolektif Davranış, Formel Kurumlar ve Kültürel Değişme'yi içine alan alt disiplinlerle içiçe düşünölmeye devam etmektedir. Günümüzde Din Sosyolojisi alanında araştırma yapanların ilgisini, çağdaş ve son derece geniş bir çerçeve sunan değişik problemler çekmektedir. Yakın zamanlarda yapılan pek çok araştırma, dinî kurumların karşı karşıya bulunduğu pratik problemlere hasredilmektedir. (örneğin, üyelik, devamlılık, yardımlar, mü'minler grubu vs.) Bu araştırmalarda umümiyetle sosyolojik veri toplama ve analiz metodlarından istifade edilmektedir. Bu nedenle Din Sosyolojisi'nin ilk önce ilgilenmesi gereken şey disiplinin teorik olarak geliştirilmesi değildir. Bu alandaki diğer bir araştırma kümesi ise çağdaş dinlerin sosyal tarihi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu alanda acilen ele alınması gereken konular dinî karışıklıklar ve dinî hareketlerin sebep olduğu tezahürlerdir. Zira Din Sosyolojisi dinî gelişmeleri tasvir eder ve bu olayların kamuoyu için taşıdığı potansiyel değeri yorumlar. Diğer bir araştırma grubu ise dinî sistemleri ve bu sistemlerin sosyal çevreleriyle olan ilişkilerini ele alan teorilerin geliştirilmesi konusunda çalışmaktadır. Günümüzle alakalı olan tarama çalışmalarının en sonuncusu, bu araştırma grubudur.

DİNİN TANIMLANMASI KONUSU

Sosyolojik olarak dinin tarifi, her şeyden önce din fenomeninin genel kavramlar içerisinde belirlenmesini gerektirir. Dinin anlaşılması hususunda yapılan tariflerdeki sıkıntı, dinin sosyal şartlarla ilişkisi hakkındaki varsayımlardır. Buna ilave olarak, insan toplumlarının bir özelliğine nisbetle, dinin üniversal ya da yarı-üniversal bir kurum olarak öneminin zımnen vurgulanmasıdır. Çünkü dinler, öğretilerindeki ve pratiklerindeki karakteristik özellikleri itibariyle çok değişik boyutlara sahiptirler. Pek çok sosyolojik tarif, dinî, bir esas olmaktan ziyade "fonksiyonlar" terimi ile tavsif etmektedir. Dinin fonksiyonlarının tesbiti için kaçınılmaz olarak toplumun karakterleri hakkında ve hassaten insan tabiatı hakkında öne sürülen bazı varsayımların test edilmesi gerekir. Bu yüzden herhangi bir tarifi dinin kendisi hakkındaki tam bir formel tarifi içerdiği kadar, belli bir teorik perspektifi de belirtmektedir.

Dinin sistematik bir tarzda ele alındığı bir tarifte "din, insanlar üzerinde genel bir varlık nizamının kavramlarıyla formüle edilen ve bu kavramlar vesilesiyle gerçeğe son derece uygun motivasyonlar ve öğretilerle bağlantılı bir ruh halini örtüştüren neticede şumullü ve bir otorite hakimiyeti sağlayan bir semboller sistemi olarak" tarif edilir. (Geertz, 1973, s. 87) Diğer popüler tarifler de benzer karakteristikler üzerinde yoğunlaşır. (Bak: Bellah, 1970; Berger, 1969) Her dinin incelenmesi neticesinde ortaya çıkan görüntü şudur ki, din, yüce, hürmete şayan ve kutsal olarak kabul edilebilecek bir geçerlilik kavramı tarafından yaratılan, sonsuzluk duygusunu ve bu duyguyu anlamlandırmayı sağlayan, kavramlaştırılmış bir kültürel sistemdir... Dinin etkin özelliği (Geertz'in tarifinde önerdiği gibi) realiteyi bütün kuşutıcılığı ile görmekten ziyade husule getirdiği ruhi dünyayı içermesidir.

Yukarıdaki teorik çerçevenin temelinde dayandığı bu kavramlar, insanların hayatları boyunca kullandıkları sembollerle bina ettikleri realitelerdir. (Bak. Berger ve Luckman, 1986) Semboller, objeleri, hareket tarzını, ifadeleri ve anlamlandırılmış olayları içerirler. Bunlar sosyal davranışlara içkin ve somutlaştırılmış olarak tezahür ederler. Bu yüzden bir semboller sistemi olarak din sosyal süreç içinde kaçınılmaz bir şekilde köklemiştir. Dine bu minval üzere bakan diğer bir varsayım da ister sosyal ilişkileri besleyip kuvvetlendirmek için, ister insanların psikolojik olarak dünyaya yönelmelerini sağlamak için din, insan için anlamlı (yani düzgün ve anlaşılabilir) bir realitedir. Anlam, içinden bir sembolün ortaya çıktığı kontekse bağlı olarak anlaşılmaktadır. (Tıpkı bir kelimenin, verilen bir cümle içindeki yerine göre anlaşıldığı gibi) Pek çok anlamlar (örneğin, yemek pişirme, gündelik hayat ve karşılıklı sevgi gibi) nisbeten sınırlı alandaki ilişkilerin kaynaklandığı günlük hayat içinde de gereklidir. Bunun yanında bu farklı ilişki alanları da, aralarındaki entegrasyonu sağlayacak ve onlara anlam kazandıracak geniş bir kavramsallaştırmaya ihtiyaç duyar. Sembollere bir insanın hayatının bütünlüğünün sağlanması hayatın gayesi ve manası hakkındaki sorulara cevap vermesi günlük hayatın sınırı içinde karşılaşılan büyük acı ve vecd tecrübelerinin yorumlanmasında ihtiyaç vardır. Böylece, hayatı çok genel seviyede (yüce, kutsal ve kapsamlı) realiteyle alakalı bir sembolizm düzeyinde tesbit etmek mümkün olur. Bu seviyede herşeye anlam kazandıran semboller din olarak kimlik kazanır. Bu semboller, Hristiyanlık ve Judaizm gibi, nisbeten basit önermeler, ritüeller (ve örneğin bir mandala, haç, yahut istavroz gibi) nesnel şeyler sadece yüksek bir sistem içerisinde organize edilebilir.

Araştırmalar dinin fonksiyonel tanımları üzerinde temellenen varsayımları destekler niteliktedir. Hayatın manası ve gayesi hakkındaki sorular hemen hemen herkesin şu veya bu zamanda zihnini devamlı olarak meşgul etmektedir. Mana ve gaye ile ilgili sorular, hassaten iş ve aile gibi gündelik hayatın içinden

çıkarılmaktadır. Aynı zamanda mana ve gaye daha çok semboller sisteminin kuşatıcılığına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Ferdin, hayatının çeşitli düzlemleri arasındaki uyumu sağlama arzusu oldukça yaygındır; bunu da çoğu kere -bir uyum duygusu vererek- din sağlar. Günlük hayatın realitesi dışındaki tecrübeler acı çekme, keder ve vecd'e ait belirtiler-özellikle dinî yorumlar ile hayatın manası ve gayesi hakkındaki soruları meydana getirmektedir. Ayrıca araştırmalar göstermiştir ki böyle tecrübeler sebebiyle ortaya çıkan imajlar, sadece formel dinî sembolleri değil, aynı zamanda benzer fonksiyonları yerine getiren kişinin geçmişi, kültür ve tabiatın kaynaklanan sembollerin eklektik bir sentezini de içermektedir. (Wuthnow, 1986a)

Dinî fonksiyonel tanımları, kendini çok geniş bir yelpazede açığa çıkaran dinleri (Hristiyanlık gibi) ve karşılaştırılması mümkün fonksiyonları yerine getirebilen diğer sembol sistemlerini (Maksizm ve Freudianizm gibi) ihtiva etmektedir. Fonksiyonel tanımlara yapılan itirazlara göre bu tanımlar oldukça genel olup bunlar daha çok dinî tabiatüstü inançların dar terimleriyle tanımlanması gerektiğini ileri sürmektedir. (Örneğin, Glock ve Stark, 1965; Spiro, -1966) Bununla beraber bağımsız bazı tarifler de çeşitli zorluklar içine itilmektedir. Çünkü, pek çok Batı-dışı dinler, tabiat-üstü kavramlar ihtiva etmezler; hatta Batı geleneğinde bile Tanrı'nın belli tarifleri tabiat-üstü ile tabi olan arasındaki farklılıkları birleştirmeyi zorlaştırmaktadır. (Örneğin, Tillich, 1963; Panenberg, 1983; Peukert, 1984) Çözüm şumüllü olmasının yanında hatalı da olan fakat bir dinî diğer dinlerden ayırt etmeye yarayacak özel ilave parametreler taşıyan (örneğin, supranaturalistik, hümanistik, düalistik, monistik vb.) (2) fonksiyonel tarifleri kullanmak olacaktır.

Dinî kapsamlı tarifleri açıkca Din Sosyolojisi'nin alanını genişletmektedir. Son yirmi-otuz seneye kadar pek çok çalışma örgütlü dinlerle ilgilenmekteydi. Çünkü pek çok çalışma bu alan üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Lakin din-dışı ve dinî ideolojiler

arasındaki benzerlikler bütün yönleri ve çeşitliliğiyle ritüeller, ahlaki kurallar, dinî bir birlikteliği, pratik gayeleri olan sosyal hareketleri ve aşkın bir anlam çerçevesi sağlayan seküler inanç sistemleri gibi diğer konulara da ilginin artmasını sağlamıştır. Sonuç olarak günümüzdeki çalışmaların çoğu sadece dine duyulan ilgiden ziyade daha geniş bir ilgi alanı oluşturmaktadır.

Klasik literatürde ileri sürüldüğü gibi sekülerizasyon fikrinin yeniden bir gözden geçirilmesi sekülerizasyonun belirli hudutlar dahilinde kavramsallaştırılan dinin anlamlı neticelerinden biri bir olmaya devam etmekle birlikte fonksiyonel bir terim olduğu bilinmektedir. Dinin modern toplumların hayatındaki öneminin derece derece azalacağı ya da insanların hayatındaki tesirlerin gittikçe azalacağı varsayımı geniş ölçüde kabul edilmekteydi. Fakat bu varsayım şimdilerde tartışmalı bir meseledir. Modernizasyon ve din arasındaki sıkıntı önemini pek çok konuda devam ettirmektedir. Diğer bir tartışma da bütünüyle sekülerizasyon tezlerinin ters yüz olacağıdır. Bazıları da spesifik tarihi periyodlar içerisinde dinî değişimin yönünün açık kalması şeklinde değişik teklifler önermektedir.(3) Çok açıktır ki din ve sosyal çevre arasındaki ilişkileri yeniden düşünme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Modern din bir geriye (dine) dönüşün simgesidir. O yine kültürel etkileri olan ve sadece canlılık ve gerileme şeklinde değil bilakis çok kompleks şekiller içerisinde içinde bulunduğu çevreye adapte olan konudur.

SOSYAL ÇEVRE

Çok daha can alıcı alanlara geçmeden önce, ilk etapta bazı genel noktalarda işaret etmekte fayda vardır. Özellikle dinî incelemeler, sosyal çevre ile ilişkileri içinde anlaşılma ihtiyacı duyar. Dinî tanınmanın en uygun başlangıç noktası, dinî varoluşun ifade şekillerinin pek çok değişikliğe/çeşitliliğe sahip yapısını gözlemlemektir. Bu çeşitlilik sosyal çevrelerdeki değişikliğe istinaden dinî ifade şekillerinin karşılaştırılmasını mümkün kılar. Daha da önemlisi sosyal çevrelere göre tesadüfen oluşan dinî örneklerdeki çeşitlilikler sezgisel ve mantıki olarak belki tam manasıyla görülemezler. Diğer bir ifadeyle farklı sosyal çevre tipleriyle çeşitli dinî nümüneler arasında muhtemelen karşılıklı bazı ilişkiler vardır. Üstelik dinî nümünelerdeki farklılıklar - oldukça çok iken- ortaya çıkan herhangi bir yeni grup kabul edilebilecek "dinlerin" kendi içinde barındırdığı farklılıklardan daha azdır farklılık arzetmeye devam etmektedir. Mesela dünya dinlerinin ana öğretilerinin basit bir şekilde ortaya konması ve bu öğretilerin bir kompüterle tesadüfi kombinezonlarının hesaplanması bunu gösterecektir. Makul bütün değişiklikler arasında bazı değişikliklerin varlık alanına çıktığını görmemizden dolayı bir "seleksiyon" prosesinin işlemeye başladığını söyleyebiliriz.

Sosyal çevreler ve dinî numuneler arasındaki karşılıklı ilişkiler üzerinde yoğunlaşmak için karşılıklı zıtlıkların ele alınabileceği farklı bir yaklaşımın Din Sosyolojisi'ne kazandırılması gerekir. Bu yaklaşım, dinî sembollerin üzerinde önemle durmaktadır. (Örneğin, Bellah, 1970, s.237-259) Dini sembollerin sosyal çevre ile ilişkisinden ziyade bu yaklaşım dinin bizzat kendi zenginliği üzerinde ısrarla durur. Bu yaklaşım dinin te'vilini yapmaya uğraşan pek çok klasik yaklaşımdan daha caziptir. Üstelik, dinî sembollerin sosyal çevre ile olan ilişkisi en güzel şekilde bu sembollerin ortaya çıkardığı bazı anlamların

bilinmesiyle tesbit edilir. Ancak dini sembollerin tanınması meselesi, pek çok sebepten dolayı, çeşitli güçlüklerle sahiptir. (Bak. Wuthnow, 1981a, Wuthnow, 1984) Bu güçlüklerden biri, ferdin subjektif bilincinde yer alan herhangi bir dinî sembolün manasının, kişi ona inansa bile (örneğin Tanrı sizin için ne ifade ediyor?) bunun açığa çıkarılmasının son derece zor olmasıdır. Kısaca, subjektif anlamlandırmalar sosyolojinin ilgi alanına oldukça uzak olduğu için gözlemlenemezler. Diğer bir problem de, bu anlamlar kaçınılmaz olarak kendilerinin ortaya çıktıkları durumlara bağlıdır. Belli bir durumdaki anlamların yorumlanmasında bazı ilerlemeler kaydedilebilir; fakat, anlamlar farklı bir pozisyonunda farklılaşacaklardır. Gerçekten aynı insan aynı şeye bir başka konteks ya da farklı bir zamanda farklı anlamlar yükler. Bu gerçekten başa çıkılmaz bir problemdir. Neticede, bu şunu göstermektedir ki bir genelleme veya bir basitleştirme derecesi içinde, sembolik anlamlar bütün zenginliği içinde ideal bir şekilde incelenmesine rağmen bu ameliye devamlı o anı yansıtacaktır. Üçüncü olarak, dinî sembollerin anlamlandırılması çok açık bir şekilde bu sembollerin içinde barındırdığı dinî yapıya bağlı olarak (ya da karşılaştırmalı dökümanlar veya halk gelenekleri içinde) yapılabilir. Uzun yıllardan beri büyük bir başarıyla Karşılaştırmalı Dinler Tarih çalışanları Etnologlar ve Teologlar tarafından yapılan çalışmalar kendi teksti içinde semboller arasındaki ilişkileri incelemektedir. Açıktır ki sosyologlar bu çalışmalardan bir şeyler öğrenebilirler. Lakin bu çok daha özelleşmiş becerilerle yapılmakta olan çalışmaların bir benzerini yapmak için sosyologlara uygun olmayabilir. Bunlar sosyal şartların dinî özelliklere nasıl tesir ettiklerini incelemek için sosyologlara özel yardımlar sağlayabilir.

Bu iş dinî sembollerin anlamlarını açıklamakta kullanılan yollardan biri değildir. O, şartların teşhis edilmesinden ziyade sembollerin "anamlılığı" (meaningfulness) üzerinde yoğunlaşır. Diğer bir ifade ile "bir sembolün anlamı nedir?" şeklindeki merkezi soru "anamlı bir sembol ne yapar?" sorusu ile yer

değiştirir. Örneğin bizim üzerinde çalıştığımız husus Virgin Mary'nin* " ne demek istediğini" bilmeyi iddia etmekten ziyade, halkın, Vigin Mary'i hangi şartlar altında "anamlı bir sembol" telakki ettiğini incelemektedir. Bir sembolün manası üzerinde yoğunlaşmak gözlemciyi ilk planda fertlerin subjektif hislerine dikkat etmeyi zorlar. Halbuki bir sembolü manalı kılan şartlar üzerinde önemle durmak bir sembolün kendisinin açığa çıkmayan kısımlarının anlaşılmasına yol açar. Araştırma sosyal psikolojinin konusu olarak farklı bir biçimde ele alınmakta ve dinî sembolizmin kendisi sorgulama objesi yapılmaktadır. Toplumlardaki derin bir kişilik cevheri olan dinî kanaatin, fert ile din arasında ortaya çıkardığı ilişki, ancak bu çerçevede incelenecektir. Fert ve din arasındaki ilişkiyi kalplerin ve akılların gizli bir fonksiyonundan ziyade, -söylemleri, teksti, ritüelleri içinde incelemeye değer

- sembolizmin objektif özelliği olarak incelenmelidir. Bu değişik problem, Din Sosyolojisi'ni hem daha ümit verici, hem de daha sevimli kılaçaktır. Çünkü Din Sosyolojisi sadece gözlenebilir bazı anlamlı sembolleri meydana getiren şartları araştırır ki o şartlar içinde, kullanılan bazı anlam dolu varoluşun delilleri mevcuttur. Yani, anlamı olmayan sembollerden ziyade, nisbeten daha çok kullanılmakta olan anlam dolu sembollerin mevcudiyeti varsayılmaktadır.⁽⁴⁾ Böylece araştırma çok daha sevimli olacaktır. Çünkü araştırma sadece bu şartların tayin edicilik yönünü öğrenme iddiasındadır. Yoksa bir dinî sembolün "gerçek" manasının ne olduğunu ortaya çıkarma değildir.

Herhangi bir dinî sembolün "anamlı" hale gelmesine katkıda bulunan bir grup faktör belirlenebilir. Mesela dinî inançlar hakkındaki bir ifade eğer ifade, edenin içtenlikle ve samimiyetle konuştuğu farzedilirse, muhtemelen çok daha anlamlı olacaktır. Benzer şekilde bir dinî ifadenin anlamlılığı gerçekten onun

* *Virgin Mary: Bakire Meryem, bu teoloji, hristiyanlara göre kutsal analık vahyi ve müminlerin ateşli sevgileri üzerine kurulmuştur (çeviren).*

doğruluğuna kapsamlı ve kuşatıcı bir anlatım aracı ile nakledilmesine bağlıdır. Bu yüzden belli bir katkısı bulunan sosyal şartların tesbiti dinî sembolün gücünü ve gerçekliğini yorumlamaz. Normlar ve değerler, karşılıklı etki ögeleri, kurumlar, güç dağılımı ve az çok anlamlı bir durum içinde sunulmuş gözüken bir dinî söylemi oluşturan sosyal şartlar herhangi bir sosyolojik reduksiyonizme bağlanmaksızın açıkca sorgulanabilir.

Bütünüyle sosyal şartların üzerinde yoğunlaşmak için farklı dinî sembollerin kullanımı veya varlık ve yokluk ile alakalarının olabileceğini düşünmek için, bazı akli kategoriler gereklidir. Çok basit bir şekilde, bu akıl yürütme, dinî sembollerin sosyal dayanakları ve karşılıklı bağımlılığı göz önüne alınır yapılmak zorundadır. Herhangi bir dinî sistemin gelişmesi ve varlığını idame ettirmesi, sosyal dayanakları gerektirir. Bu dayanaklar profesyonel bir papaz sınıfını desteklemek için gerekli para kaynakları gibi apaçık kaynaklar veya (örneğin, herhangi bir başarısızlığa uğramamak için) kendisini kredo'ya* adanmış herhangi bir kişinin ahlaki davranışı çerçevesinde "kendini kurban adama" gibi daha az açık kaynaklar gibi tasnif edilebilir. Buradan hareketle dinî semboller, kaçınılmaz olarak kendi sosyal çevrelerinin ürünüdür. Bunlar, mevcut kültürel, politik, materyal, sosyal çeşitlilik ve miktarlarına göre değişirler. Gerçekte dinler devamlı olarak (son örnek için bak:Luhmann, 1984-1985) kendi çevrelerinden neşet eden az kaynaklar ve bu kaynakların kendi kendilerine yayılması ve korunması süreci olarak kabul edilen bir sosyal sistem gibi algılanmaktadır. Dinler bir insanın diğer insanlara karşı nasıl davranacağını ilham eden/açıklayan bir ilahi emirler silsilesiniveya bir "ahlaki cemeati" tarif ederler. Ahlakî emirler, zorunlu olarak,

* Kredo: Hristiyanların ayinlerinde törenle söylenen veya okunan Hristiyan iman esaslarında özetlenmiş sözler dizisi veya "Amentü"südür. Çeviren

sosyal ilişkileri düzenleyen unsurlardır; hasseten bu ilişkiler sadece güce ve itimada dayanan ölçütler tarafından kontrol edilemez. Dinî sembolizm (örneğin, komşunu da en az kendin kadar sev.* gibi) karmaşık sosyal ilişkiler içinde ortaya çıkan, bazı tereddütleri indirgemeye, tayin ve tanzime yarayan dinî emirlerin tabiatındaki iletişime yardım eder. Aynı zamanda ahlaki hükümlerin gerekliliğini ve değerini, onların kaçınılmaz ve istenebilir görülmesi bakımından kutsal değerlerle ilişkilendirerek yapılması istenen hükümlerin sebeplerini ifade bakımından (başkalarını sev, çünkü Tanrı'da seni sevmektedir) yasallaştırmayı sağlar. Bu yasaların yapısı bazı yönleriyle sosyal güçlerin tanzimine yardımcı olacak bu tanzimden karşılıklı etkilenecek ve sembolik iletişimin içinde çeşitli güçlerin zorlamalarını ihtiva edecektir.

Bir dinî sistemin çevresiyle olan ilişkisi dinamik bir ilişkidir. Çeşitli kaynaklarca tesir eden bir dinî sistem, zorunlu olarak kendi çevresine bağlılığını izhar eder. Çünkü bu kaynaklar karşılıklı kullanılarak çevreyi anlamlı bir şekilde dönüştürülebilir. Örneğin, dinî barış hareketi, gücünü kendi çevresinden almaktadır. Fakat aynı zamanda çevreyi değiştirerek, nükleer silahlar konusundaki görüşlerini meydan okuyarak ilan etmektedir. Dinî sistemin kurumları veya onun yan kurumları, problem olarak gözüken meseleler üzerinde durmaktır. Spesifik bir sembol ve ritüeli gözden geçirmek gayesiyle bünyesinde sembol ve ritüellerin bulunduğu pek çok dinî cemaati, çevre içinde barındırabilir. Dinî organizasyonların karşılaştırılması için yapılan bir araştırmada organizasyonların dış kaynakları gibi daha önceden bu organizasyonlarca kazanılmış kaynakları içinde barındıran çevre ile alakalı kısmın da tanınması gerekir. Genel bir yapı içerisindeki dinî sistemler ve ortaya çıktıkları toplumların arasındaki karşılıklı ilişkileri belirlemek için daha geniş bir toplumsal çevre içerisindeki geniş kaynaklar kümesi üzerinde yoğunlaşmak gerekir.

* matta. 22-37.40 (çev.)

Sosyal kaynakların ehemmiyeti, dinî sistemlerin, sık sık, çok nadir kaynaklar yüzünden birbirleriyle "rekabet" halinde oldukları göz önüne alınırsa daha net görülür. Bu rekabetin sebeplerinden biri, öyle sık vuku bulur ki, çeşitli aşamalardan geçen dinî hareketler sosyal bir uyarıcıya tepki olarak ortaya çıkar ve daha sonra sosyal çevre içerisinde gelişebileceği uygun bir yer bulabilmek için birbirleriyle rekabet ederler. Diğer sebepler ise, göç, kültürel temas ve çoğulcu dinî gelenekler gibi özellikleri içerirler. Bir biriyle rekabet eden sistemler, sosyal çevrelerin etkileriyle yüzyüze gelirler. Ortaya çıkan özgül çevreler, belli dinî örnekleri seçerek benimser ve diğer örnekleri ise karşılarına alırlar.

Bu telakkilerden anlaşılan hususlar sebebiyle sosyal çevre ile dinî sistemler arasındaki ilişkileri tartışmada diyalektik bir çerçeve daha faydalı olabilir. Dinî hareketlerin ortaya çıkışıyla meydana gelen dinî sistemlerdeki değişiklikler bir "aşama" ve "zaman" kavramını ihtiva eder. Eleme sürecindeki rekabet esnasında takviye güçlerle bazı dinî modeller başarılı, bazıları da başarısız olurlar. Kendi çevresi içinde başarılı olan dinî modellerin gelişme sürecine girmesiyle "müesseseseleşme" başlar. (Bak. Wuthnow, 1981b) Bu üç diyalektik süreç bir birini izleyen geçici netice olup, sadece analitik bir anlayış içinde görülebilirler. Dinî hareketler konusunda birbirini takip eden tartışmalar, ilk önce dinî hareketler konusunda; daha sonra farklı sosyal çevre ile farklı dinî sistem tipleri arasındaki açık ve seçici ilişkilere; son olarak da, çeşitli dinî kurumlaşma olayına ayrılmaktadır. Bu konudaki görüşler sadece son yıllardaki bu alana duyulan geniş araştırma ilgisinden bahsetmekle değil; aynı zamanda çeşitli sebeplerle gözden kaçırılabilen bu yönelişler arasındaki bazı teorik ilişkilerin gösterilmesiyle de netleşecektir.

DİNİ HAREKETLER

Sosyoloji, klasik teoride olduğu gibi dinin "ilk formları" veya ilk tezahürü gibi konulara çok yoğun bir şekilde yönelişinden vazgeçmekteyse de ortaya çıkan dinî formlardaki "değişmelerin" hangi şartlar altında ve niçin meydana geldiği konusundaki ilgisini devam ettirmektedir. Genel olarak bu ilginin sebepleri sosyal değişme ve sosyal düzenin yapısı hakkındaki sorunlarla alakalıdır. Dinî yeniliklerdeki çizgi toplumsal değerlerin önemli kolu sayılan kültürel adaptasyona bir misal olarak gösterilebilir. Daha somut olarak dinî formlardaki değişimin yönü sosyal çevrenin karakteristikleri ile dinî sembolizmin spesifik tipleri arasındaki ilişkiyi incelemede bir başlangıç noktası sayılabilir.

Dinî formlarda ortaya çıkan değişimin nasıllığı problemi, dinî hareketler üzerinde yapılmış çalışmalarda çok açık bir şekilde ifade edilmektedir. Bu eserlerdeki taramalar genellikle dinin daha çok müesseseleşmiş tipleri üzerinde durur. Özellikle kabul edilmiş dinî modellerden sapma hareketleri olarak, dinî gelişme ve dinî hareketler üzerindeki incelemeleri ortaya koyar. Sosyal çevre ve din arasındaki ilişkiler, diyalektik bir tarzda ele alınmakla birlikte dinî gelişme ve kurumlaşma öncelikle araştırılmaktadır. Bu konu, son yıllarda pek çok dinî hareketin çıkması yüzünden kısmen de olsa tartışmalıdır⁽⁵⁾. Yine bu mesele sosyal çevre ve din arasındaki ilişkiler çerçevesinde irdelenerek sosyal çevreden kaynaklanan fakat aktif bir hareket meydana getirmeyen diğer çıkışlarla karşılaştırılabilir.

Dinî hareketleri ele alan çok meşhur yaklaşımlardan biri nisbi çöküntü (relative deprivation) dır. (Glock, 1973; Schwartz, 1970; Stark ve Bainbridge, 1980) Ekonomik sıkıntı, sosyal mobilitedeki gerileme, tek-düzelik ve yalnızlık, anomi ve fiziki sağlıkla ilgili problemler dinî hareketlerin çıkmasına potansiyel olarak neden olmaktadır. Din, sözde, insanların maddi ve alalade

hazları yerine daha yüksek seviyede şeyler önererek insanlara cazip gelmektedir.

Nisbi çöküntü ve toplumsal alt-üst-oluş (social dislocation) üzerinde duran yaklaşımlar dinin, bütünüyle negatif bir bakış açısına hapsedilmesi ve onu daha etkili bir yol tutturamayanlarca kullanılan birleştirici bir aygıt olarak tasvir edilmesi sebebiyle tenkit edilmektedir. (Örneğin, Bruce, 1983) Tenkitler, aynı zamanda, nisbe çöküntü'nün, alkolizm, cinsi sapıklık, pasif geri çekilme gibi dinî hareketlerden ziyade diğer tepkileri aydınlatması ve nisbi çöküntü ile dinî hareketler arasındaki bağın büyük ölçüde empirik olaylarda belirsizleşmesi üzerinde yoğunlaşır. (Hine, 1974, Wilson, 1982,s. 115-118:) Netice olarak yapılan bir çok çalışma dinî çözümler aramaya meyilli ve önceden bilinen bir dünya görüşünün varlığı, sosyal ağ gibi ilave sosyal şartlar, karizmatik liderlik, organize ile ilgil hüner, daha geniş kaynaklar, finansal vasıtalar ve iletişim kanallarına geçit bulabilme gibi toplayıcı ve bir araya getireci diğer vasıtaların önemi üzerinde durmaktadır. (Örneğin, Beckford, 1975; Gerlach ve Hine, 1970; Richardson, 1982; Zald, 1982) Bu çalışmaların çoğu çöküntü yaklaşımını kendisine konu ederken bazıları da organize bir dinî hareket içerisindeki çöküntü algısının anlaşılmasında muhtemelen önemli olabilecek faktörlerin teşhisiyle yaklaşıma ilave izahlar kazandırma teşebbüslerine yöneliktir. Bu çalışmalar sebebiyle dinî hareketlerin kendi kaynaklarını harekete geçirirken kullandığı stratejilerle daha çok ilgilenilirken, dinî hareketler ile daha geniş bir sosyal çevre arasındaki ilişkiyle daha az ilgilenilmektedir. Şüphesiz bu yaklaşımın en cazip özelliği, sosyal hareketlerin aktivitesini kendi inançları ve tavırları içerisinde biçimlendirmenin önemine dikkat çekmesidir.

Nisbi çöküntü yaklaşımına, köktenci bir şekilde meydana okuyarak, yöneltilen tenkitlerden biri de, bu yaklaşımın, tabii olarak, korku ve duygusal ihtiyaçlar gibi derûnî psikolojik olayların üzerinde durması yüzünden neticede yeterince "sosyolojik" bir çerçeve sunmada ve çevre ile din arasındaki

ilişkiyi izah etmede kullanılacak kavram sağlamada başarısız kaldığıdır. Buna karşı konu edilen nisbi çöküntü yaklaşımıyla ilgili, bazı incelikler öne sürülebilir. Ancak bunlar basit ve motivasyonla alakalı faktörler olarak değerlendirilmeden daha çok sosyal sistemin bir parçası gibi kavramlaştırılabilir. Yani, din, fertler için son derece önemli psikolojik fonksiyonlar icra etmekle beraber bütünüyle sosyal bir karakter arzeden ideolojik bir sistem olarak da anlaşılabilir. Bu bakış açısının benimsediği temel kaide, din, sosyal sistemin diğer unsurları arasında, devamlı olarak ahlaki emirlerle ilgili önermeler koyarak etkili olur. (Bak: Bellah, 1973; Durkheim, 1915/1965). Bu önermelerin karakteri, ortama ve gruba dayanarak, hami ile himaye edilen arasındaki ilişkilerde, yerel cemeatlerin bir biriyle kenetlenmesinde, halk ve millet olarak grubun kendi ürettikleri kavramlarında, fertler arası ahlak standartlarında, adalet ve eşitlik kavramlarında belirginleşmektedir. (Bak. Eisenstadt ve Roniger, 1980; Scott, 1977; Tipton, 1982) Bu önermeler "kutsal" ve "ilahi" kavramlarıyla giydirilerek sosyal ilişkilerin nasıl yürütüleceği konusunu kesinlikle tesbit eder ve bu yüzden sosyal kaynakların katkısı kadar sosyal değişimin tabiatını etkiler. Tam aksine ideolojik sistemler kendilerini idame ettirebilmek için sosyal kaynaklara ihtiyaç duyarken, ahlaki emirlerin yapısında bir belirsizlik doğuran sosyal kaynaklardaki herhangi bir sıkıntı muhtemelen ideolojik seviyede bazı değişikliklerle neticelenir.⁽⁶⁾ Haddizatında bu bakış açısı ilk etapta, sosyal organizasyonlar olarak dinî hareketlerin çıkışından daha çok, dinî ideolojideki yeni değişikliklerin doğuşu ile ilgilenmektedir. Ancak zımnen ideolojik değişimleri meydana getiren etkenler olarak dinî hareketleri ele alır. Pek çok önemli gözlemler de bu analiz düzleminden hareketle devam eder.

Bunlardan ilki sosyal kaynaklardaki karışıklıklar, direkt olarak dinî ideolojide değişiklikler yapmaya götürmez; yine bu karışıklıklar ferdin bir parçası olan hissi çöküntü üzerinde de belli bir netice doğurmaz. Daha da önemlisi fertlerin ve grupların

birbirleriyle ilişki kurdukları kültürel davranış şekilleri içindeki belirsizlikler (ahlaki yükümlülüklerdeki karmaşa) dinî ideolojideki değişikliklerin kaynağı olarak ortaya çıkabilir. Ahlaki yükümlülüklerin kendisi sosyal kaynakların yapısıyla bazı yönden ilişkilidir. Fakat bu ilişki tamamen bu kaynaklar tarafından belirlenmemektedir. Gerçekten pekçok alan üzerindeki ahlaki emirlerin rolünün sosyal kaynaklardaki karmaşaya tesir edeceği ve de bu şartların varlığı içinde sosyal düzenin devamlılığına imkan sağlayacağı beklenebilir. Misal olarak köy toplumları üzerinde yapılan bir araştırma onları bir ekonomik yapı olarak tanımlamaktadır ki, bu durum, (köylüler ve toprağını kiraya veren toprak sahipleri arasında bir yükümlülük ve köylülerin birbirlerine karşı yükümlülükleri hakkında bir beklentiler grubu olarak) mevcut krizlerin kötüleşmeye gitmesine karşı topluluğun bir tampon kurumu vazifesini görmektedir. (Scott, 1976) Bu beklentiler grubundaki yapısal krizlerin ortaya çıkışının muhakkak ki, yeni veya alışılmamış dinî modeller içinde çözümleneceği beklenilmemektedir. Bununla beraber, eğer şartlar belirsiz veya işletilmeyen ahlaki vazifeler sistemini yürütmek için böyle bir yolla değiştirilseydi o zaman kaçınılmaz olarak bu vazifelerin tabiatını olduğu gibi yeniden inşa etmek için çeşitli derecede ideolojik bir gayret sarfedilecekti. Köylü ekonomileri içine zorla giren yabancı güçler yeni bir aktivitenin yükselmesi sebebiyle devamlı desteklenmektedir. Çünkü bu bakış açısından hareketle köylü hayatının mevcut ahlak ekonomisiyle, onların ilişkilerini sürekli olarak değiştiren ve dış ilişki ile oluşan yakınlıklar yerli elit tarafından cazip karşılanmaktadır. (Bak. Scott, 1977; Wuthnow, 1980)

Bu misalde, subjektif çöküntünün bazı özellikleri, yerli elitlerden patronaj hakkını kaybetmekten dolayı acı çeken ve himaye edilen köylü grubu üzerinde iyice denenebilir. Şu var ki, benzer şekilde patronlar ve himaye edilenler, yeni şartları bir çeşit liberasyon veya yeni bir potansiyele sahip bir vaziyet olarak

tecrübe edebilirler. Yerel düzlemde etkilenmiş moral sistemin değişmesi, bir olay olsun veya olmasın, gerçekte, ideolojik yenilik için onun potansiyeli ile alakalı mevcut bir fırsat olabilir. Kurumlaşmış moral beklenti grubunun sarsılması, moral düzenin neleri içermesi gerektiği hakkındaki yorumlar gibi, ileri derecede olabilen yeni sembollerin yer aldığı bir durum yaratır. Şüphesiz, bu fırsat anlarından yararlanma gücü, sembolik liderlerin hazırlıklarına; onların kapasitesi ise eksiklikleri ikmal etmeye ve üzerinde yeni yorumların inşa edileceği bir çeşit hazır kültürel materyallere bağlıdır. Örneğin tarım toplumlarındaki ahlaki düzenin çatlaması, şehir proletaryası arasındaki ahlaki düzenin çatlaması neticesinde ortaya çıkacak kurtuluş ve selamet vadeden (millenarian) dinî hareketlerin sayısından çok daha fazla dinî hareket meydana getirecektir. Bu olgunun sebebi halk inançlarının cemaat ritüellerinin ve potansiyel liderlerin tarım toplumlarında proleteryan gruplara oranla gönüllü ve etkili olması sebebiyle daha güçlü bulunması yüzündendir. Diğer olaylar ise, eşittir; dinî hareketler fertlerin, aile üniteleri olarak fertler olarak nadiren riskler ve belirsizlikler tarafından etkilenmesinden başka, moral emirlerdeki değişmelerin bütün kolektifliği tesiri altına aldığı zaman ortaya çıkabilir.

Ahlaki emirler düzlemindeki belirsizliklerin doğurduğu fırsatlar ve fertlerin dinî yenilik için ihtiyaç duyduğu ilham veya ferdî bunalımlar hakkında tahminler gerekmez. Daha da önemlisi, o moral beklentilerin yapısı hakkında sosyal seviyede bir iletişim için tam bir ihtiyacı gösterir. Yine o dinî kanunların bir düz enleme vasıtası ve böyle beklentileri açıklayıcı bir imkan sağladığını gösterir. Bilindiği gibi din, sembolik bir şekilde tecrübe edilmiş ve hayali olarak canlandırılabilen bir moral düzen modeli, ayinde veya idealize edilmiş bir dinî cemaatte temsil edilen ve de sosyal ilişkileri yeniden düzenleme yolu olarak tamamlanmış bir dünya meydana getirir. (Bak. Comaroff, 1985) Buna bağlı olarak, moral

emirlerindeki herhangi bir belirsizlik, bugüne ait yeni yorumlar için imkan yaratır.

İkinci gözlem de şudur: Moral düzendeki karışıklıklar, genellikle, hiç bir şey sağlamaz; fakat çok yönlü ideolojik tepkileri ortaya çıkarır. 16. yüzyıldaki politik ve ekonomik şartlar, dinî tepkileri doğurur. Örneğin, bunlar, sadece Lutheryanizm ve Calvinizm değil, aynı zamanda çok sayıda Erasmian, Arminian ve Anabaptist formüller gibi, Roma kilisesi içindeki karşı formüller kadar yayılan mistisizm hareketleri ve büyücülük mevcuttur. Benzer bir şekilde 1960'lı yılların sonlarındaki sosyal karışıklıklar yüzünden, Amerika'da Zen ve Synanon kadar değişik "yeni dinler" Hristiyanlığın ve Judaizmin çeşitli sentezleri ve tadilatları ile Scientoloji gibi "yarı-dinî" disiplinler çıkmıştır. Çok yönlü ideolojik tepkiler kısım kısım ortaya çıkar. Çünkü, moral düzendeki açıkça beliren bir karmaşa, çok zorlayıcı olabilecek tepkiler gibi, belirsizliği ortaya çıkaran sıkıntıları da doğurur. Bu belirsizliğin tezahürü yüksek seviyede kültürel, politik veya ekonomik farklılıklar tarafından karakterize edilen durumlarda hassaten, karmaşık tepkilerin ortaya çıkışıdır. (Örneğin 16. yüzyılda merkezi Avrupa'da ve 1960'larda Amerika'da olduğu gibi) Bunlara ilaveten karmaşık tepkiler farklı şartlara uygun cevap vermek zorunda olan ve kendi kendisine seçilmiş olarak bulunabilen moral emirler tarafından beraberce oluşturulan değişik varoluş biçimlerinin bir neticesidir. Örneğin 16. yüzyıldaki çeşitli tepkilerden biri de şu gerçeği açıklar: Merkezi Avrupa'da ticaret anlayışının (Commercialization) yükselmesi köylülere, toprak sahiplerine, zanaatkarlara ve şehir tüccarlarına farklı tipte fırsatlar sunmuştur. 19. yüzyılın ilk başlarında A.B.D.de olduğu gibi, dinî yenilenme hareketlerinin diğer periyodları üzerindeki çalışmalar, çeşitli farklılaşmaların yükselmesinin önemi üzerinde durmaktadır. (Örneğin, Johnson, 1978) Karmaşık tepkiler yine sık sık karşı tepkileri davet eden kişisel teşebbüsler tarafından meydana getirilmiştir. Bir grup aktör tarafından algılanan moral düzen bir bakıma diğer aktörler tarafından insafsız ve korkutucu olarak

anlaşılan kaynakları kurabilir. Moral düzenin içindeki belirsizliklerin sağladığı açık fırsatlar bu fırsatı kaçırma korkusuyla fertleri üstün ve alternatif bir varoluş görüşü için güçlerin birleştirilmesine itebilir. Netice itibariyle, dinî hareketler ve karşı hareketler aşağı yukarı aynı konteskt içinde devamlı ortaya çıkar.

Önceki ifadelerden de anlaşılacağı gibi, bir başka gözlem de ortaya çıkan karmaşık ideolojik tepkilerin, bu tepkilerle birleşmiş değişik hareketler arasında bir yarışın başlamasına sebep olacağıdır. Bu şu demektir: Dinî hareketler, çoğu kez başlangıcından itibaren sınırlı kaynaklar için birbirleriyle yarışmaya mecbur olmaktadır. (Örneğin, üyeler, liderler, finanslar) Aynı zamanda hareketin ideolojisini idame ettirmek, kaynakların arttırımını sağlamak ve uygun bir mevkii kazanmak için çaba sarfedilmektedir. Bu yarışmada çoğu kez önceki yaygın dinî duygular, düzenli ve sistemli bir hale getirilmiş dinî bir ideolojiye dönüşür Tai'nin (1983) Vietnam çalışması bu durumu canlı olarak ortaya koymaktadır. Vietnam'da Maitreyan Millenarianizm ve komünizm yaklaşık aynı zamanda periyodunda ortaya çıkmıştır. Her ikisi de II. Dünya Savaşından evvelki yıllarda koloni gücü olarak Fransa'nın pozisyonunun zayıflamasının sağladığı imkanlara bir tepki olmuştur. Yine her ikisi de bir biriyle yarışarak, geleceğe ait bir "vizyonu" tanımlamaya teşebbüs etmiştir. Bu örnek karmaşık ideolojiler yani ideolojilerin yeniden inşaya teşebbüs ettikleri çevresel belirsizliği toparlamak için kendileriyle yarışan hareketler çıkarabilirler.

Çok yönlü ve birbirleriyle yarışan dinî hareketleri hareket çeşitlerine göre tipolojik veya karakteristik olarak ayırma çabaları teorik olduğu kadar pratik olarak da zordur. Bu gayretler gerçekte tipolojik planda bir yığılma ile sonuçlanmakta, teorik gayeler ve kavramsal farklılık sebebiyle kısmen farklılaşmaktadır. Fakat, herbiri, tarihsel bir nadideliğe sahip dinî tepkiler grubu veya dinî karmaşanın farklı periyodunda yoğunlaşma isteği yüzünden, yine ayrımlaşmaktadır. (Örneğin, Beckford, 1986; Robins ve Anthony, 1981; Wallis, 1984) Ancak şu bir gerçektir ki dinî hareketler

sadece gözlemcilerin tipolojilerine göre değil, aynı zamanda herhangi bir dinî hareketin stratejik ideolojisinin bir parçası olması gereken ve farklılaşma şekilleri demek olan sosyal dünyanın karşı realitesi içinde birbirleriyle ilişkilidir. Sembolik göstergeler göz önüne alınırsa kabul edilmelidir ki, her bir hareket rakiplerinin uzağındadır. Bunun sebebi de belli dinler sınıfının diğerlerinden daha çok belirgin hale getirilmesidir. Bunlar gözlemcilerin kendi tipolojilerini kurarken kullandıkları materyallerdir. Fakat göstergeler ve dinî hareketlerin kendi ideolojileri içindeki açık sınıflama şekilleri az araştırılan bir konu olarak kalmaktadır. Muhtemelen görünen şey bu göstergeler genel olarak dünyaya karşı basit bir yöneliş olarak, bazı dinî tipolojilerin ima ettiği gibi, ortaya çıkmaz. Aksine rakiplerine karşı onların dışında özel gayelere yönelik bir grup hareketi olarak ortaya çıkar. Mesela, Gager, (1983) "Anti-seminitizmin, kısmen de olsa, Hristiyanlığın ilk dönemlerinde ortaya çıktı, çünkü Judaizm Hristiyanlığa karşı güçlü bir rakip durumundaydı." fikrini ileri sürer. Diğer gruplar için, Anabaptistler protestanların günah çıkarmaya karşı çıkmalarına tepki olarak bu isimi alırlar. Marksistler, kendilerini blankuist'lerden ayrı olarak görürler, Siyah müslümanlar kendilerini siyah Hristiyan kilisesine karşı olarak tanımlarlar. Hayatı öne alanlar (pro-life) tercihi öne alanlara (pro-choise); popülistler devletçilere karşı; aşırı fundemantalistler Evangeliklerin mutedil olmalarına karşı tepki gösterirler ve böyle devam eder gider. (Örneğin, Heinz, 1983; Luker, 1984)

Ayrı bir gözlem de şudur, moral emirlerindeki karışıklığın rolü böyle dinî hareketlerin ortaya çıkışı ile sınırlandırılmaz. Aynı mantık dinî kodların varolan yapısında temel bir değişme olmadan inançların tadil edilerek geliştirilmesinde veya dinî öğretilerin muhtevasında küçük değişiklikler yapılmasında da uygulanır. Mesela, Carrol'un (1983, 1984) dördüncü yüzyılda, Roma İmparatorluğu'nda Virgin Mary'nin statüsünün "yarı-tanrı" olarak yüceltilmesini detaylı bir şekilde araştırması şunu göstermektedir. Bunun, Constantin'in idaresi altındaki politik değişme ile yakından

alakası vardır. Constantin'in idaresinin tesiriyle mevcut moral düzeni Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmekle kökten değiştirecekti. Bu durum kilisenin yükselmesi için resmi destek olarak gerekli kaynakların teminini içerir. Bu resmi tanıma ile önceden şehirli tüccar sınıfın elinde tuttuğu nisbeten küçük bir alanın ötesine kadar Hristiyanlık yayıldı. Genelde Hristiyanlık çeşitli yüz yıllar boyu yarı-tanrı yerel kültürler tarafından desteklenmekte olan bir yapı içerisinde yapılanan çeşitli aile tipleriyle mücadele eden köylüleri de kapsayan, geniş bir kitle arasında yayıldı. Bu çevre aynı zamanda yarı tanrıça Virgin Mary kültürü etrafında gelişmeyi sağlayacak bir saha da sağladı.(7)

Bir kere ortaya çıkmış dinî hareketler daha sonra kendilerini çevrelerine adapte edebilmek için uygun bir üslup geliştirme mücadelesi içine girerler. Kararlar potansiyel olarak müntesipleri maksimize edecek ölçümlere; vasıtalara, güvenli ve uygun olarak arttırılmaya; hareketin ideolojisini müntesiplere yavaş yavaş öğretmeye ve hareketin liderlerine saygıyı temine göre alınmaktadır.

Bununla beraber hareketin adapte olduğu yollar bazen mantıklı olmaz. Birden bire ortaya çıkan krizler hareketin çevresince getirilmiş sınırlamalar ve çeşitli imkanlar konteksti içinde alınan kararlar kısa vadeli çözümler getirir. Lehte ve aleyhte olabilen tercihler tümüyle kendi karmaşaları içerisinde daimi ve yekpare bir hareket değildir. Fakat belirli ideolojik tarzlar ve konular, hareketlerin geniş çeşitliliğinin bir karakteristiği olurlar. Ya da özgül hareketlerin çok ötesine yayılan bir hareket olurlar. Böyle konulardan bir kaçısı şu şekilde gösterilebilir: Ütopyanizm, Millenarianizm, Mistisizm, Nostalji, Kollektivizm, mucizeli işleri konu alan motifler ve buna benzer akımlardır. Gelecek bölümlerde, oldukça uzak bir görüş alanına sahip üç dinî konu (popüler din (veya fundemantalizm), indivüdializm ve akılcılık) olarak kabul edilen ve sosyal çevreler ile dinî örnekler arasındaki ayırıcı ilişkiyi göstermek için ele alınacaktır.

NOTLAR

1. Bunlar: Journal for the Scientific Study of Religion, Sociological Analysis, Review of Religious Research, Social Compass, Archives de Socologie des Religions, ve Internationales Jahrbuch für Religions Soziologie. Yine Actes de la Conference Internationale du Sociologie Religieux'un devam eden yıllık ciltleri bu konu ile ilgilidir. Bu anlamda faydalı bilgiler, çeşitli eserlerin girişli ilgili tekstleri içinde bulunabilir. Özellikle Bak; Mc Guire, (1983); Chalfant, Beckley ve Palmer (1981) Roberts (1984) ve Mcberg (1984). Yine yeniden gözden geçirilmiş eserler bu alanda faydalı görüşleri içerir: Hammond (1985); McNamara (1984); O'dea ve O'dea (1973). Dinî sosyal psikoloji üzerinde ele alınan litaretür için, Batson ve Ventis, (1982); Palautzian (1983); Byrnes (1984); Spilka, Gorsouch ve Hood (1984); Meadow ve Kahoe (1984). Din üzerinde klasik literatürlerin ikincil tartışmaları da oldukça önemlidir. Özellikle, bak: Budd (1973; Glock ve Hammond, (1973); Turner (1983) ve O'toole (1984).
2. Dinî inanç ve pratiklerin özel tipleri üzerindeki özel empirik ölçümleri ele alan literatür oldukça önemlidir. Faydalanmak için Bak: Roof, (1979)
3. Sekülerizasyon hakkındaki literatürün kapsamlı bibliyografik tenkidi için baz: Dobbelaere (1981). Sekülerizasyon tezlerine meydan okuyan çalışmalar arasında Caplow, Bahr ve Chadwick (1983; Doglas (1983); Nevhaus (1984); Stark ve Bainbridge (1985) ve Greely (1982)
4. Bu sayıtlar altındaki şartlar az-çok doğru olarak kabul edilebilir. Şüphesiz, bunlar empirik olarak incelenen konulardır.
5. Çeşitli antolojiler ve bibliyografik bilgiler şu literatürlerden elde edilebilir: Glock ve Bellah (1976); Robins, Anthony

(1981); Barker (1982), Wallis (1984; Choquette (1985); Kilbourne (1985) ve Beckford (1986)

6. Burada bir şemsiye kavram olarak kullanılan karmaşa (Disturbance) sosyal kaynakların bölüşümü ve miktarlarındaki dramatik veya ani değişimleri nisbeten göstermek için kullanılmıştır. Mesela Ticarete dalgalanmaların yükselmesi, yeni vasıtaların keşfi ile edebiyatın ve okumanın yaygınlaşması, refah paylarının kanuni düzenlemelerle yeniden dağıtılması gibi. Spesifik misaller daha sonraki bölümlerde verilecektir. Moral emirlerdeki belirsizlik (uncertainty) çeşitli değişiklikler gösterebilir. Bak: Wuthnov (1981b)
7. Buna ilaveten, kollektif olarak dinî hareketlerin kökeni üzerinde duran araştırma ve pek çok sosyolojik çalışma ferdi seviyede dinî değişimin tabiatı üzerinde durmaktadır. Disiplinler arası şumullü bir eser için baz: Rambo (1982) Sosyolojik teorilerin değişmesinin tenkidî bir tartışması için bak: Long ve Hadden (1983). Bu konuda faydalı müstakil bir çalışma // Snow ve Machalek (1913) tarafından ortaya konulmuştur.